

Prisoners and Their Punishments in the First and Second Abbasid Periods: A Case Study of Ideological Prisoners

Nourali Ahmadi Falahi¹
Younes Farahmand²
Fahimeh Mokhber Dezfuli³

Abstract

Prison was one of the harshest punishments that was considered for opponents of any kind and group in the first and second Abbasid era. Political, ideological groups, government officials, rebels and other social groups and members of the Abbasid family who were considered opponents of the government due to their lack of support for the Caliph or those who were greedy for the position of Caliphate were considered among the opponents of the government and were subject to the Caliph's wrath and were arrested, imprisoned, tortured and many were killed. This article aims to address prisoners of conscience among the aforementioned opposition groups and to determine which groups or sects these prisoners were, what were the reasons for their imprisonment, what punishments were imposed on them and how the treatment of these prisoners was in accordance with the fatwas of jurists of different Islamic schools. This research was conducted in an analytical and library manner using reliable historical sources. The findings of this article show that the main reason for the prisoners of conscience was their intellectual conflict with the Abbasid government. After their arrest and imprisonment, these prisoners suffered excruciating torture without respecting their human rights, and a large number of them were killed. The government's treatment of these prisoners was not only inconsistent with jurisprudential rulings; it was also in conflict with the fatwas of jurists of various Islamic schools.

Key Words: Abbasid-period prisoners; Abbasids; punishment; Hanbalis; Khārijites; Ismailis; Rāwandīyya; Zindīqs

1- PhD Candidate in History and Civilization of Islamic Nations, Islamic Azad University, Science and Research Branch, Tehran, Iran.
Email: nooraliahmadi1338@iau.ac.ir

2- Associate Professor, Department of History and Archaeology, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.
(Corresponding Author), Email: farahmand@iau.ac.ir

3- Associate Professor, Department of History and Archaeology, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.
Email: f.mokhber@iau.ac.ir

Date received: 23.09.2025, Date of accepted: 01.12.2025

Introduction

Imprisonment was among the harshest punishments imposed during the first and second Abbasid periods on opponents of the caliphate from various backgrounds and groups. Political and ideological factions, government officials, rebels, other social groups, and even members of the Abbasid family – whether due to lack of allegiance to the caliph or aspirations to the caliphate – were considered opponents of the regime. As a result, they incurred the caliph's wrath and were arrested, imprisoned, tortured, and in many cases executed. Among these groups, this article focuses specifically on ideological prisoners. It seeks to answer the following questions: Which groups or sects constituted these ideological prisoners? What were the reasons for their imprisonment? What forms of punishment were imposed upon them? The central issue of this research is to examine how the Abbasid caliphate treated holders of dissenting beliefs to determine the relationship between prisoners from various ideological groups and the punishments they received. Through this inquiry, the policies of the Abbasid caliphs toward ideological opponents and the types of punishments imposed by the caliphal apparatus are clarified.

To date, several articles and theses have addressed Abbasid prisons, including Mohsen Masoumi's article, "An Examination of Prisoners Opposed to the Abbasid Government," which broadly analyzes the condition of prisoners, as well as studies focusing exclusively on imprisoned poets, such as the works of Somayeh Hassan al-Ruqaybat from Ahl al-Bayt University and Ismail Muhammad Hanin from Aswan University. In contrast, the present article specifically examines the condition of ideological prisoners, a topic that has received comparatively little focused attention. Its objectives include analyzing and identifying the policies of the Abbasid caliphs in dealing with dissenters, recognizing the types of punishments imposed by the caliphal apparatus, and clarifying the fate of individuals holding divergent beliefs.

Method

The research methodology is based on the historical method with an analytical–critical approach. Data were collected through library research, drawing on primary and secondary historical sources, including narrative texts, general and specialized histories, biographical works, and contemporary studies. After data collection, the credibility of sources was assessed through the combined application of external and internal criticism. External criticism examined the authenticity of sources, the time and place of composition, the author's identity, temporal distance from the reported events, and the author's intellectual, religious, and social position to evaluate each source's reliability in representing historical events. Internal criticism then focused on the content of reports, analyzing their internal coherence, consistency of data, conformity with historical evidence, and the extent to which the author's or narrator's intellectual, political, or theological presuppositions influenced the text. Comparative analysis of narratives from different sources was also used to identify and explain contradictions, meaningful silences, and deliberate emphases. The refined data were then used within a descriptive-analytical and explanatory framework to avoid mere narration and provide a historically grounded reconstruction and scholarly interpretation of events. This method enables a systematic, well-documented, and credible analysis of the research topic in accordance with accepted standards of historical studies.

Findings

The findings indicate that because the Abbasid government tolerated no dissenting beliefs, its treatment of various intellectual and ideological movements showed little variation. During the mihna (inquisition), the Hanbalis and many scholars – teachers, Qur'an reciters, jurists, and other social groups – became victims of this catastrophic episode. Simply for rejecting the doctrine of the createdness of the Qur'an, they were subjected to imprisonment, torture, exile, and ultimately execution. Similarly, Ḥusayn ibn Manṣūr al-Ḥallāj was brutally executed for holding dissenting beliefs or on charges such as claiming divinity or practicing sorcery.

The accusation of zandaqa (heresy) was among the most common charges used by the Abbasids to suppress opposition. The scope of this accusation was so broad and inclusive that even prominent scholars could not reach a consensus on a precise definition of zindīq. The government sought to popularize the notion of zindīq as synonymous with unbelief so that the arrest, imprisonment, and execution of individuals under this charge would appear justified to the public. In reality, those accused of zandaqa included advocates of independence, opponents of Arab political dominance, jurists, and adherents of various other beliefs. Two issues – the rejection of the createdness of the Qur'an and the accusation of zandaqa – claimed more victims under Abbasid rule than any other charges. Groups such as the Rāwandiyya, Qadariyya, Khārijites, and figures like 'Alī ibn Shanbūdh were arrested, imprisoned, tortured, and executed. Because the beliefs of these groups and individuals conflicted with the dominant ideology of the caliphal establishment, the government made little distinction among them; their common trait was opposition to the state's creed. The harsh treatment and unbearable torture inflicted by the Abbasid authorities were inconsistent with the views and legal opinions of jurists from various schools, including Ibn 'Ābidīn, Abū Yūsuf, and al-Māwardī.

Conclusion

Overall, the findings show that the primary reason for the imprisonment of ideological prisoners was their intellectual opposition to the Abbasid government. After arrest and incarceration, they were subjected to the most severe forms of punishment, with no regard for basic human rights and contrary to the opinions of jurists from different Islamic legal schools. As a result, there was no meaningful distinction in the treatment of different ideological groups. The accusation of zandaqa and the controversy over the createdness of the Qur'an led a wide range of people to their deaths, with a broader impact than other ideological disputes.

Bibliography

- Abdul Moneim, Majid (1984), *Asr Al-Abasi al-Awwal*, Al-Cairo, Al-Anjalum Masriyya School.
- Abu Nasr, Umar (1966 AD), *works of Ibn al-Muqafa*, Beirut, pamphlets of Darm-Ktaba al-Hayya.
- Abu Youssef, Yaqub bin Ibrahim (Beta), *Al-Kharaj*, Beirut, Daral-e-Marefa.
- Al-Mahhool, Al-Ayoun and Al-Hadaïq in *Akhbar al-Haqayq* 1972, vol. 4, researched by Omar Al-Saeidi, Damascus, Al-Fransi Institute for Arabic Studies.
- Amin, Ahmad (2003), *Zuhay al-Islam*, Cairo, Al-Hayya al-Masriya al-Ama l-Kitab, vol. 2.
- Asqlani, Ibn Hajar Shahab al-Din (1328 AH), *al-Asaba fi Tamiyez al-Sahaba*, Beirut, Dar Ahya al-Tarath al-Arabi.

- Asqlani, Ibn Hajar Shahab al-Din (Beta), Rifa al-Israan of the Judges of Egypt (Compendium of Al-Walaat and Judges of Al-Kandi)
- Azdi, Yazid bin Muhammad (1967), Tarikh al-Mosul, Ali Habiba's research, with the efforts of Muhammad Tawfiq Awaidah, Cairo, Dar al-Tahrir Publishing House.
- Baghdadi, Abdul Qahir ibn Muhammad (1995), The Difference Between Differences, researched by Muhammad Muhyiddin. Abdul Hamid, Saida, Beirut, Al-Muktab al-Asriya.
- Balathuri, Ahmad ibn Yahya (1978), Ansab al-Ashraf (Part Three), researched by Abdul Aziz al-Douri, Beirut, Franz Steiner Publishing House, Wiesbaden
- Balathuri, Ahmad ibn Yahya (1979), Ansab al-Ashraf (Part Four), researched by Ihsan Abbas, Beirut, Franz Steiner Publishing House, Wiesbaden
- Basuwi, Yaqub ibn Sufyan (1981), Knowledge and History, researched by Akram Zia al-Omari, Beirut, Al-Risalah Foundation.
- Biruni, Abu Rayhan Muhammad ibn Ahmad (1923), The Remaining Monuments of the Ancient Centuries, researched by Edward Zakhau, Leipzig.
- Dhahabi, Muhammad bin Ahmad (1325 A.H.) Mizan al-Etidal fi Naqd al-Rijal, Cairo, Al-Saada Press
- Dhahabi, Muhammad bin Ahmad (1985), The Journey of the Nobles, Beirut, Al-Risalah Foundation
- Dhahabi, Muhammad bin Ahmad (1992 AD), History of Islam and the deaths of famous people and news, research by Omar Abd al-Salam al-Tammari, Beirut, Dar al-Kitab al-Arabi.
- Dori, Abd al-Aziz (1988), Asr Al-Abasi al-Awwal, Beirut, Dartali'a.
- Dori, Abdul Aziz (1945 AD), Studies in Late Abbasid Times, Baghdad, Al-Saryan Publishing Company.
- Hafni, Abdul Moneim (1993), Encyclopaedia of Al-Firq and Al-Jamaat and Islamic Religions, Cairo, Dar al-Rashad.
- Hamadani, Muhammad ibn Abdul-Malik (beta), Complete History of Al-Tabari, Bija.
- Hitti, Philip (1344), History of the Arabs, translated by Abul-Qasim Payandeh, Tabriz Press.
- Ibn Abd Rabbah, Ahmad Ibn Muhammad (1965), al-Aqd al-Farid, research by Ahmad Amin and Akhroon, Cairo, Al-Taalif Press.
- Ibn Abedin, Muhammad Amin Ibn Umar (1979), Marginal Rejection of Al-Mukhtar Ali Al-Dar al-Mukhtar, Commentary and Explanation of Al-Absar in Fiqh Ali Madhhab of Imam Abi Hanifa Al-Nu'man, Beirut, Dar al-Fikr
- Ibn al-Jawzi, Abu al-Faraj Abd al-Rahman ibn Ali (1984), Manaqib al-Imam Ahmad ibn Hanbal, researched by Adel Nawihah, Beirut, Dar al-Afaq al-Jadeedah.
- Ibn al-Jawzi, Abu al-Faraj Abd al-Rahman ibn Ali (1992), Al-Muntazem fi Tarikh al-Muluk wa al-Umm, researched by Muhammad Abdul-Qadir Atta and Mustafa Abdul-Qadir Atta, Beirut, Dar al-Kutub al-Ilmiyah
- Ibn Athir, Ali ibn Muhammad al-Shaybani (1965), Al-Kamil fi al-Tarikh, researched by Carlos Johannes, Beirut, Dar Sader
- Ibn Hanbal, Ahmad Ibn Muhammad Ibn Hanbal (1430 AH) The Virtues of Companions, Cairo, Dara Ibn Al-Jawzi.
- Ibn Hanbal, Muhammad Ibn Hanbal (1992 AD), Masnad, Tunis, Istanbul, Darsjun, Dar al-Dawa
- Ibn Kathir, Al-Hafiz Abul-Fida (1966), Al-Maarif Press, Beirut, Al-Nasr School.

- Ibn Khalqan, Ahmad Ibn Muhammad, The Deaths of Al-Ayyan and Prophets of Ibn Al-Zaman, Research by Ehsan Darwish, Beirut, Dar al-Taqqarah.
- Ibn Nadim, Mohammad bin Abi Yaqoub (1971 AD), Al-Fahrst, Research by Reza Todajd, Tehran, Asatir Publishing House.
- Ibn Qudama, Abdullah bin Ahmad bin Muhammad (1283 AH), al-Mughni fi fiqh, school of al-Riyadh al-Hadith.
- Ibn Saad, Muhammad ibn Saad (1965 AD), Tabaqat al-Kubari, research by Ehsan Abbas, Beirut, Dar Sadir.
- Ibn Tabataba Muhammad ibn Ali known as Ibn al-Taqqa (1966 AD), Al-Fakhri fi al-Adaab al-Sultaniyyah and Doul al-Islamiyyah, Beirut, Dar Sadir
- Isfahani, Abu al-Faraj Ali ibn al-Hussein (1350), The Story of the Killed Children of Abu Talib, translated by Sayyid Hashim Rasuli Mahallati, introduction and correction by Ali Akbar Ghaffari, Tehran, Sadooq Bookstore
- Isfahani, Abu al-Faraj Ali ibn al-Hussein (Bita), Al-Aghaani, Beirut, Dar al-Fikr for Printing and Publishing.
- Isfahani, Abu Naeem Ahmad ibn Abdullah (1980), The Beauty of the Saints and the Classes of the Saints, Beirut, Dar al-Kitab al-Arabiya, Al-Muktabah al-Salafiya.
- Jadaan, Fahmi (1989), Al-Muhanna al-Jadiliyyah al-Dini and Al-Siyasi fi al-Islam, Amman, Dar al-Sharooq
- Jahshiari, Mohammad Bin Abdus (1988 AD), Al-Wazir and Al-Kattaab, Research by Hassan Al-Zain, Beirut, Dar al-Fikr al-Hadith
- Kennedy, Muhammad bin Youssef (1908 AD), Al-Walaat al-Qada'a, edited by Rufoon Gast, Beirut, Al-Adaaba Elisuiyin Press.
- Khatib al-Baghdadi, Ahmad bin Ali (Beta), History of Baghdad, Beirut, Dar al-Kitab al-Arabi
- Khazri, Seyyed Ahmad Reza (1398), History of the Abbasid Caliphate, Tehran Organization for the Study and Compilation of Humanities Books.
- Lewis, Massinon (1936), Akhbar Al-Halaj and Manajyat Al-Halaj, Baghdad, Al-Muthani School
- Mashkoor, Mohammad Javad 1993, The Culture of Islamic Sects, Mashhad, Astan Quds Razavi, second edition
- Masoudi, Ali bin Al-Hussein (1938), al-Tanbiyyah al-Sharaf, research by Abdullah Sadiq, Cairo, Dar al-Sawi Laltab.
- Masoudi, Ali bin Al-Hussein (1979), Moruj al-Dahaab and Maaden al-Jawahar, Beirut, Lebanese University Publishing House.
- Mawardi, Ali bin Muhammad bin Muhammad al-Basri (1955 AD), Adab al-Dunya Walidin, research by Mustafa al-Saqqa, Cairo, Mustafa Al-Bab Al-Halabi Press.
- Mawardi, Ali bin Muhammad bin Muhammad al-Basri (1994 AD), Al-Ahkam al-Sultaniyyah and Al-Walayath al-Diniyah, researched by Khalid Abdul Latif, Beirut, Dar al-Kitab al-Arabi.
- Miskawayh, Abu Ali Ahmad bin Muhammad (1989) The Experiences of Nations, translated and corrected by Abul Qasim Emami, Tehran, Soroush Publications
- Moqaddasi, Motahhar bin Tahir (Bita), Beginning and History, Port Said Egypt, Religious Culture.
- Moskavia, Abu Ali Ahmad bin Muhammad (Beta), The Experiences of All Nations, four volumes, Cairo, Dar al-Kitab al-Islami.

- Motahari, Morteza, Right and Wrong, p. 100, Madrasa Fiqh.
- Nawiri, Shahab al-Din Ahmad bin Abdul Wahhab (1984), The End of the Lord in the Arts of Literature, a group of researchers, Cairo, issued by the Supreme Council for Culture in collaboration with the Egyptian General Book Authority, Costa Thomas Press.
- Nazimian Fard, Ali (1989), Ma'mun and Muhnah, Journal of Scientific Historical Research, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, First Volume, No. 3
- Omar, Farooq (1985), Al-Tarikh al-Islami and Fiqr al-Qarn al-Ashreen, Baghdad, Maktaba al-Nahda
- Orib, Ibn Saeed al-Qurtubi (Bita), Salah Tarikh al-Tabari, Bija, Dar Sadhir al-Maarif.
- Sabaki, Tajuddin Abd al-Wahhab bin Ali (1964 AD), Tabaqat al-Shafa'iyyah Al-Kabri, researched by Abd al-Fattah al-Hallu and Mahmoud Tanaji, Cairo, Issa al-Babi Press.
- Safari Forushani, Nematullah (1378), Ghalian, Astan Quds Razavi, Islamic Research Foundation
- Siyuti, Jalaluddin Abd al-Rahman (1969), History of the Caliphs, researched by Mohammad Mohi al-Din Abd al-Hamid, Cairo, Al-Fajala Press.
- Tabari, Muhammad bin Jarir (1967 AD), Tarikh al-Rasul wa al-Muluk, researched by Muhammad Abulfazl Ibrahim, Cairo, Dar al-Maarif.
- Tamimi, Ayman Suleiman Khaled (1997), Al-Sajun in the Al-Abasi era, Jordanian University
- Tanukhi, Al-Mohsen bin Ali (1971 AD), Nashwar Al-Mahadara and Akhbar Al-Mahakara, research on the passage of Al-Shalji, Bija
- Tanukhi, Al-Mohsen bin Ali (1978 AD), Al-Fraj Badal-Shadda, Research by Abboud Al-Shalji, Beirut, Darsar
- Yaqubi, Ahmad ibn Abi Yaqub (1985), The Problems of People in Their Time, researched by William Millward, Beirut, Dar Al-Kitab Al-Jadeed.
- Yaqubi, Ahmad ibn Abi Yaqub (beta), History of Al-Yaqubi, Beirut, Dar Sader.

زندانیان و مجازات‌های آنان در عصر اول و دوم عباسی: مورد بررسی، زندانیان عقیدتی^۱

نورعلی احمدی فالجی^۲

یونس فرهمند^۳

فهیمه مخبر دزفولی^۴

چکیده

زندانی یکی از سخت‌ترین مجازات‌هایی بود که در عصر اول و دوم عباسی برای مخالفان از هرگونه و گروهی در نظر گرفته می‌شد. گروه‌های سیاسی، عقیدتی، کارگزاران حکومتی، شورشیان و سایر گروه‌های اجتماعی و اعضای خاندان عباسی که به دلیل همراهی نکردن با خلیفه و یا چشم طمع داشتن به منصب خلافت، در زمره مخالفان حکومت قلمداد می‌شدند، مورد خشم خلیفه قرار گرفته و دستگیر، زندانی، شکنجه و بسیاری هم به قتل می‌رسیدند. این مقاله از میان گروه‌های مخالف مذکور در صدد است تا به زندانیان عقیدتی پردازد و معلوم سازد که این زندانیان چه گروه یا فرقه‌هایی بودند، دلایل زندانی شدن آنان چه بود، چه مجازات‌هایی در مورد آنان اعمال گردید و رفتار با این زندانیان چه تناسبی با فتاوی فقهای مذاهب مختلف اسلامی داشت. این پژوهش به روش تاریخی و به صورت تحلیلی با استفاده از منابع معتبر تاریخی انجام شده است. یافته‌های این مقاله نشان می‌دهد که دلیل اصلی دستگیری زندانیان عقیدتی، تضاد فکری آنان با حکومت عباسیان بود. این زندانیان پس از دستگیری و زندانی شدن، بدون رعایت حقوق انسانی، متحمل شکنجه‌های طاقت‌فرسا شده و بسیاری از آنان به قتل می‌رسیدند. رفتار حکومت با این زندانیان نه تنها تناسبی با احکام فقهی نداشت؛ بلکه در تضاد با فتاوی فقهای مذاهب مختلف اسلامی بود.

واژه‌های کلیدی: زندانیان دوره عباسی، عباسیان، مجازات، حنابله، خوارج، اسماعیلیان، راوندیه، زندان

۱- احمدی فالجی، نورعلی؛ فرهمند، یونس؛ مخبر دزفولی، فهیمه (۱۴۰۴)، زندانیان و مجازات‌های آنان در عصر اول و دوم عباسی: مورد بررسی، زندانیان عقیدتی، فصلنامه مسکویه، دوره هفدهم، شماره چهارم (پیاپی ۶۰)، تهران: ص ۶۳-۸۳.

۲- دانشجوی مقطع دکتری، رشته تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. پست الکترونیک: nooraliahmadi1338@iau.ac.ir

۳- دانشیار گروه تاریخ و باستانشناسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)، پست الکترونیک: farahmand@iau.ac.ir

۴- دانشیار گروه تاریخ و باستانشناسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. پست الکترونیک: f.mokhber@iau.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۰

مقدمه

زندان نهادی اجتماعی و کهن است که در طول تاریخ همواره در خدمت اهداف سیاسی، اجتماعی و اقتصادی حاکمان بوده است و می‌توان گفت تقریباً هیچ جامعه‌ای را نمی‌توان یافت که در آن نوعی از زندان وجود نداشته باشد. سازمان زندان در دوران خلافت عباسی در نتیجه‌ی تحولی تاریخی شکل گرفت که ریشه در دوران پیش از اسلام داشت. این نهاد همواره محلی برای مجازات مجرمان و مخالفان سیاسی بود و با هدف بازدارندگی، اصلاح، یا محدود کردن میزان تخلفات آنان مورد استفاده قرار می‌گرفت. در هر دوره‌ی تاریخی، نوع زندان، شیوه‌های تأدیب و شکنجه، و همچنین ترکیب زندانیان بر اساس رویکرد حکومت‌ها تفاوت می‌یافت. در این مقاله دلایل زندانی‌شدن مخالفان عقیدتی و آنچه بر آن‌ها گذشت، بررسی می‌گردد. عباسیان هر صاحب‌عقیده‌ای را که باورهایش با آموزه‌های آنان هم‌خوانی نداشت یا از نظر ایشان موجب تحریف در احکام اسلامی می‌شد، دشمن پنداشته و به بهانه‌های گوناگون به تعقیب، حبس، شکنجه و قتل او می‌پرداختند. شیوه تفتیش عقایدی که از دوران مأمون آغاز شد، جان بسیاری از اندیشمندان را گرفت. رهبران مکتب معتزله نقشی مؤثر در تشویق خلفای عباسی به برخورد با مخالفان فکری خود، به‌ویژه اهل حدیث، ایفا کردند. واکاوی سیاست‌های خلفای عباسی در مواجهه با مخالفان عقیدتی و شناسایی انواع مجازات‌هایی که از سوی دستگاه خلافت اعمال می‌شد، از اهداف اصلی این پژوهش است.

تا کنون پژوهش‌ها و آثاری درباره‌ی زندان‌های دوره‌ی عباسی تدوین شده‌اند؛ از جمله مقاله محسن معصومی با عنوان «بررسی زندانیان مخالف حکومت عباسی» که به طور کلی وضعیت زندانیان را بررسی کرده است، و نیز مقالات و پایان‌نامه‌هایی که به‌صورت اختصاصی به وضعیت شرای زندانی پرداخته‌اند، مانند آثار سمیه حسن الرقیبات از دانشگاه اهل بیت و اسماعیل محمد حنین از دانشگاه آسوان. این پژوهش به‌طور ویژه به بررسی وضعیت زندانیان عقیدتی می‌پردازد؛ موضوعی که تاکنون کمتر به‌صورت مستقل مورد توجه قرار گرفته است. واکاوی سیاست‌های خلفای عباسی در برخورد با دگراندیشان، شناخت انواع مجازات‌هایی که از سوی دستگاه خلافت اعمال می‌شد، و روشن ساختن سرنوشت صاحبان عقاید مختلف از اهداف اصلی این مقاله است. در ادامه، شیوه برخورد حکومت با صاحبان عقاید گوناگون بررسی می‌شود.

زندانیان غلات (اسماعیلیان و قرمطیان)

در پی انشقاقی که میان پیروان مذهب شیعه امامیه درباره امامت امام هفتم پدید آمد، گروهی بر این باور بودند که پس از امام صادق(ع)، فرزندش اسماعیل امام است. این گروه به اسماعیلیه شهرت یافتند. پس از درگذشت اسماعیل، میان پیروان او درباره جانشینی‌اش اختلاف بروز کرد؛ گروهی محمد بن اسماعیل را به امامت پذیرفتند، او را مهدی موعود دانستند و به بازگشت وی باور داشتند. این گروه به قرامطه معروف شدند. در مقابل، گروهی دیگر معتقد بودند که امامت در نسل اسماعیل ادامه دارد؛ این شاخه از اسماعیلیان همان کسانی‌اند که بعدها دولت فاطمیان را بنیان نهادند (فاروق عمر، ۱۹۷۷، ۱۶۳). ابوالخطاب محمد بن ابی زینب ملقب به بُزاد اجدع از غلات اسماعیلیه و مؤسس فرقه خطابیّه در کوفه خروج کرد؛ ولی دستگیر و به همراه هفتاد تن از همراهانش گردن زده شدند. قرامطیان در سال ۲۷۷ هجری قمری در زمان خلافت معتمد دست به قیام زدند، ولی رهبر آن‌ها دستگیر و زندانی گردید، اما سرانجام توانست فرار کند (ابن الجوزی، ۱۹۹۲، ۱۲/۲۹۰، ۲۹۱؛ طبری، ۱۹۷۶، ۱۰/۲۴، ۲۵؛ العیون، ۱۹۷۲، ۴/۹۸، ۹۹).

جنبش قرامطه، تهدیدی جدی برای خلافت عباسی محسوب می‌شد. این گروه بخش‌های وسیعی از قلمرو خلافت، از جمله جنوب عراق، خوزستان، بحرین و سواحل قطیف را به تصرف خود درآوردند. قرامطه به قیام مسلحانه، ریختن خون مخالفان، سوزاندن و غارت اموال آنان باور داشتند. همچنین، بوسیدن حجرالاسود، زیارت قبور و بسیاری از اعمال حج را قبول نداشتند (فلیپ هیتی، ۱۳۴۴). به همین دلیل، حکومت عباسی با شدت تمام با آنان برخورد کرد. گروهی از قرامطه به همراه ابو هشام بن صدقه الکاتب یکی از رهبران، دستگیر و در زندان المطامیر زندانی شدند (طبری، ۱۹۶۷، ۱۰/۶۴؛ ابن اثیر، ۱۹۶۵، ۷/۴۸۷). در سال ۲۸۹هـ.ق، ابوالفارس، رهبر قرامطه در سواد کوفه دستگیر و نزد خلیفه معتضد فرستاده شد. پس از دستگیری، او را شکنجه کردند: ابتدا دندان‌های آسیابش را کشیدند، سپس دستانش را از دو طرف بستند و سنگ سنگینی به آن‌ها آویزان کردند و او را نیم روز در این وضعیت رها کردند. در نهایت، دستانش را قطع و گردنش را زدند (ابن اثیر، ۱۹۶۵، ۷/۵۱۲-۵۱۹؛ طبری، ۱۹۶۷، ۱/۸۶؛ مسعودی، ۱۹۷۹، ۵/۱۷۰-۱۷۱). در دوران خلافت معتضد، قرامطه شام به رهبری زکریه بن مهدویه دست به قیام زدند. با این حال، این قیام با شکست مواجه شد. زکریه دستگیر و به بغداد منتقل گردید. او در آنجا زندانی و سرانجام به دار آویخته شد (المقدسی، بی‌تا، ۶/۱۲۵-۱۲۶). در زمان خلافت المکتفی، حسین بن زکریه، به همراه پسرعمویش مدثر و فردی به نام المطوق، دست به قیام زدند. این شورش نیز سرکوب شد و رهبران آن دستگیر و زندانی شدند. به دستور خلیفه، دست‌ها و پاهای آن‌ها قطع و در نهایت، همگی اعدام (گردن زده) شدند (ابن اثیر، ۱۹۶۵، ۷/۵۳۱-۵۵۰؛ طبری، ۱۹۶۷، ۱/۱۱۲-۱۱۳؛ مسعودی، التنبیه و الاشراف، ۱۹۳۸، ۳۲۲-۳۲۳؛ العیون، ۱۹۷۲، ۴/۱۱۵؛ ابن الجوزی، المنتظم، ۱۹۹۲، ۱۳/۲۲).

گروهی از یاران ابوطاهر قرمطی در ناحیه توج (واقع در فارس قدیم، از توابع شاپور خوره، در ۳۲ فرسنگی شیراز و مابین شهر دالکی کنونی و روستای نظرآقا در دشتستان) دست به شورش زدند. هشتاد نفر از شورشیان دستگیر شده و به بغداد نزد خلیفه القاهر بالله فرستاده و در دارالخلافت زندانی شدند (مسکویه، ۱۹۸۷، ۱/۲۸۴). قرامطه و اسماعیلیان در تقابل با عباسیان، از یک سو درگیر جنگ عقیدتی بودند و از سوی دیگر، در آغاز، خود را حامی طبقات محروم جامعه معرفی می‌کردند. هدف اعلامی آنها از مخالفت با بنی عباس، مبارزه برای اجرای عدالت و رهایی مردم از شرایط معیشتی سخت بود؛ با این حال، ایجاد آشوب اجتماعی و غارت اموال عمومی با اهداف اعلامی‌شان سازگاری نداشت. بنابراین، حکومت عباسی براساس وظیفه خود مبنی بر حفظ امنیت و جامعه، ناگزیر به برخورد با آنها بود؛ از این منظر، نمی‌توان بر اصل برخورد دولت عباسی ایرادی وارد کرد، اما نحوه رفتار حکومت با زندانیان، قابل نقد و ایراد است.

زندانیان مربوط به معتقدان به ازلی بودن قرآن (مخالفان خلق قرآن)

از برجسته‌ترین پیروان این عقیده، ابوعبدالله احمد بن محمد بن حنبل شیبانی (امحمدامین، ۲۰۰۳، ج ۲، ص ۲۴۲-۲۴۳)، فقیه و متکلم بزرگ اهل سنت بود. معتقدان به ازلی بودن قرآن، مخالف سلطه عباسیان بودند. حامیان این تفکر در بغداد دست به شورش زدند و موجب بروز نزاع و درگیری‌های گسترده شدند. گروهی از آنان دستگیر و زندانی شدند و سپس آنان را با قایق به عمان تبعید کردند (ابن اثیر، ۱۹۶۵، ۸/۲۷۳). در سال ۳۲۳ هجری قمری نیز گروهی از مخالفان، بار دیگر در بغداد شورش کردند. بدین سبب، خلیفه الراضی بالله، بدرالخرشی صاحب‌الشرطه را مأمور برخورد با آنان کرد. او به‌قدری بر ایشان سخت گرفت که حتی دو نفر از پیروان این عقیده اجازه نداشتند در مکانی واحد با یکدیگر گرد آیند. گروهی را نیز دستگیر و زندانی کرد و رهبر آنان را در محل نامعلومی نگه داشتند (ذهبی، تاریخ، ۱۹۹۲، ۲۴/۳۰؛ مسکویه، ۱۹۸۷، ۱/۳۲۲-۳۲۱).

با نفوذ معتزله در ارکان حکومت و پذیرش عقاید آنها توسط مأمون عباسی، مذهب اعتزال به عنوان مذهب رسمی خلافت اعلام شد. این امر، دشمنی حکومت با اشاعره و اهل حدیث را که دشمن مشترک معتزله و دولت محسوب می‌شدند، شدت بخشید (عبدالمعظم ماجد، العصر العباسی الاول، ۱۹۸۴، ۳۵۹ و ۳۶۸). با سپردن منصب قاضی‌القضاتی به قاضی احمد بن ابی‌داوود معتزلی، عملاً او در رأس فتنه خلق قرآن قرار گرفت (خطیب بغدادی، تاریخ، بی‌تا، ۴/ ۱۴۱-۱۵۶؛ ابن خلکان، بی‌تا، ۱/ ۶۳). حضور احمد بن ابی‌داوود در رأس امور قضایی، شرایط را برای معتقدان به عدم خلق قرآن بسیار دشوار ساخت و راه را برای تحت تعقیب قرار دادن، دستگیری و زندانی کردن آنها هموار کرد. همراهی خلیفه با تفکر معتزلی، فصل تازه‌ای از مبارزه با مخالفان، به‌ویژه با کسانی که اندیشه اعتزال را نمی‌پذیرفتند، گشود. در سال ۲۱۸ هجری قمری، مأمون عباسی به صاحب‌الشرطه، اسحاق بن ابراهیم، دستور داد تا با گروهی بیست‌وهشت نفره از فقها، محدثان و حکام — از جمله بشر بن الولید و ابراهیم بن المهدی — درباره موضوع خلق قرآن مناظره و بازجویی کند. اسحاق بن ابراهیم نظرات تک‌تک آنان را ثبت کرد و به مأمون گزارش داد. مأمون پس از اطلاع از دیدگاه‌هایشان، فرمان داد: «اگر بشر بن الولید و ابراهیم بن المهدی نظریه خلق قرآن را نپذیرفتند، آن دو را به قتل رسانده و سرهایشان را نزد من بفرست و دیگران را به حضورم بیاور» (طبری، ۱۹۶۷، ۸/ ۶۳۷-۶۴۴).

هنگامی که این گروه به حضور مأمون رسیدند، او آنان را بار دیگر درباره عقیده خلق قرآن آزمود. همه افراد جز احمد بن حنبل، حسین بن حماد بن کُتیب (سجاد)، عبیدالله بن عمرو بن میسر (القواریری) و محمد بن نوح نظر مأمون را پذیرفتند. مأمون دستور داد غل و زنجیرهای این چهار نفر را محکم‌تر کنند و دوباره از آنان پرسش کرد. سجاد در نهایت به خلق قرآن اعتراف کرد و آزاد شد. روز بعد، قواریری نیز به خلق قرآن اقرار کرد و او نیز رها شد. اما احمد بن حنبل و محمد بن نوح بر باور خود پافشاری کردند؛ بنابراین شکنجه آنان شدت یافت و سرانجام به زندان افتادند (ابن‌الجوزی، المنتظم، ۱۹۹۲، ۱۱/ ۲۴؛ طبری، ۱۹۶۷، ۸/ ۶۴۴؛ العیون، ۱۹۷۲، ۳/ ۳۷۷؛ ابن‌اثیر، ۱۹۶۵، ۸/ ۴۲۶-۴۲۷). حارث بن مسکین نیز به سبب انکار خلق قرآن از مصر به بغداد فراخوانده شد و به مدت چهارده سال در آنجا زندانی بود تا سرانجام در دوران متوکل عباسی، او و گروهی از همراهانش آزاد شدند (خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، بی‌تا: ۸/ ۲۱۶؛ عسقلانی، رفع الإصرار عن قضاة مصر، بی‌تا: ۵۰۲). همچنین عبدالله بن طاهر بن حسین، محمد بن اسلم طوسی - از محدثان مشهور - را به دلیل اعتقاد به عدم خلق قرآن دستگیر و به مدت چهارده ماه در زندان نگاه داشت (تَوَخُّی، الفرج بعد الشدة، ۱۹۷۸، ۲/ ۱۵۸؛ ذهبی، سیر أعلام النبلاء، ۱۹۸۵، ۱/ ۲۰۲-۲۰۶).

در زمان معتصم عباسی، به سبب سخت‌گیری‌های او، مردم دچار تنگنا شدند و شماری از علما نیز کشته شدند (سیوطی، ۱۹۶۹: ۳۳۵). در همین دوره، احمد بن حنبل نیز به گفته بیشتر علما و مورخان — به جز طبری که اشاره‌ای به آن نکرده است — به زندان افتاد (فهمی جدعان، ۱۹۸۹: ۴۱). احمد بن حنبل و محمد بن نوح ابتدا در زندان رَقَّه محبوس بودند؛ سپس به منطقه عانات، که مجموعه‌ای از چند روستا بود، انتقال یافتند. محمد بن نوح در همان زندان درگذشت و احمد بن حنبل را از رَقَّه به بغداد بردند و در اصطبلِ دارِ اُمِّ عَمَّارَه، متعلق به ابراهیم، برادر اسحاق بن مصعب صاحب‌الشرطه، زندانی کردند. پس از آن، وی به مدت بیست‌وهشت ماه در زندان معروف به الْمُطَبَّق محبوس بود (اصفهانی، حلیة الأولیاء، ۱۹۸۰، ۹/ ۱۹۶-۱۹۷؛ ابن‌الجوزی، مناقب الإمام أحمد بن حنبل، ۱۹۸۴: ۳۱۷؛ السبکی، طبقات الشافعية الكبرى، ۱۹۶۴، ۲/ ۴۴-۴۵).

پس از آن‌که احمد بن حنبل از زندانی به زندان دیگر منتقل می‌شد و همچنان بر دیدگاه خود درباره عدم خلق قرآن پافشاری می‌کرد، معتصم عباسی دستور داد او را میان دو چوب قرار دهند و با فشار فراوان شکنجه کنند (الازدی، ۱۹۶۷: ۴۲۰-۴۲۱؛ اصفهانی، حلیة الأولیاء، ۱۹۸۰، ۹/ ۲۰۲-۲۰۳؛ ابن‌الجوزی، مناقب الإمام أحمد بن حنبل، ۱۹۸۴: ۳۲۶-۳۲۸؛ السبکی، طبقات الشافعية الكبرى، ۱۹۶۴، ۲/ ۴۸-۵۲). در همین دوره، بشر بن الولید الکندی، قاضی بغداد، نیز به سبب نپذیرفتن نظریه خلق قرآن،

از سوی معتصم به اقامت اجباری در منزلش محکوم شد و از رفت‌وآمد مردم با او جلوگیری گردید. وی تا دوران خلافت الواثق در این وضعیت باقی ماند و سپس آزاد شد (خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، بی‌تا: ۸۳/۷؛ ذهبی، تاریخ الإسلام، ۱۹۹۲: ۱۷/۱۱۱).
نعیم بن حماد بن معاویه بن حارث المروزی، محدث ساکن مصر، نیز به دلیل ردّ نظریه خلق قرآن، از مصر به سامراء انتقال یافت و به مدت ده سال زندانی بود تا اینکه در سال ۲۲۸ هجری قمری در زندان درگذشت (خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، بی‌تا: ۱۳/۳۰۶-۳۱۴؛ ابن سعد، ۱۹۶۵: ۵۱۹/۷). ابن الجوزی و ذهبی در روایت دیگری ذکر کرده‌اند که وی در حالی درگذشت که در غل‌وزنجیر بود و بدون کفن و نماز، با همان وضع دفن شد (ذهبی، تاریخ الإسلام، ۱۹۹۲: ۴۳۱/۱۱؛ ابن الجوزی، المنتظم، ۱۹۹۲: ۱۱/۱۴۹).
همچنین، محمد بن غیلان از محدثان بغداد، احمد بن غسان البصری از بزرگان بصره، و سعید بن حمید معروف به ابو عثمان - که اصلاً از نهروان بود و پدرش از شخصیت‌های شناخته‌شده معتزله به شمار می‌رفت - به دستور معتصم به سبب مخالفت با نظریه خلق قرآن زندانی شدند (ذهبی، ۱۹۹۲: ۵۰-۴۹/۱۶؛ اصفهانی، الأغانی، بی‌تا: ۲/۱۷).

خلیفه واثق عباسی به محمد بن ابی اللیث، والی مصر، نامه نوشت و دستور داد تا مردم را در خصوص عقیده خلق قرآن مورد آزمایش قرار دهد. در پی این دستور، تمام فقها، محدثان، مؤذنان و معلمان منطقه مصر مورد بازجویی قرار گرفتند. این سخت‌گیری‌ها منجر به شکنجه عده کثیری از مردم شد و بین سال‌های ۲۲۶ تا ۲۳۰ هجری قمری، زندان‌ها مملو از افرادی شد که با نظریه خلق قرآن مخالفت داشتند (الکندی، ۱۹۰۸: ۴۵۱). واثق دامنه آزمایش را تا مردم مرزنشین نیز گسترش داد و چهار نفر از آنان را که مخالف این نظریه بودند، گردن زد. حتی اسرای مسلمان در بند رومیان نیز از این آزمون مستثنی نشدند؛ به هر اسیر مسلمانی که به خلق قرآن اقرار می‌کرد، مبلغ دو دینار و دو دست لباس پاداش داده می‌شد و آنهایی که نمی‌پذیرفتند، نزد رومیان رها می‌شدند (طبری، ۱۹۶۷: ۹/۱۴۱-۱۴۲؛ یعقوبی، تاریخ، بی‌تا: ۲/۴۸۲). امام یوسف بن یحیی أبو یعقوب البویطی، فقیه بزرگ شافعی، نیز به دستور خلیفه واثق توسط والی مصر مورد بازجویی قرار گرفت. چون او به خلق قرآن اعتراف نکرد، با غل و زنجیری که وزن آن چهل رطل (معادل تقریبی ۱۶ کیلوگرم براساس هر رطل بغدادی برابر با ۴۰۶ گرم) بود، به بغداد برده شد. او را با وجود غل‌وزنجیر بر دست و پا و گردن به زندان افکندند و او در همان وضعیت در زندان جان سپرد (خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، بی‌تا: ۱۴/۲۹۹-۳۰۳؛ ذهبی، ۱۹۹۲: ۱۷/۴۲۳-۴۲۴؛ ابن الندیم، ۱۹۷۱: ۲۹۸).

در سامراء، خلیفه واثق، توسط ابن ابی داود، احمد بن نصر خزاعی را برای امتحان عقیدتی فراخواند. هنگامی که احمد بن نصر بر مخالفت خود با خلق قرآن اصرار ورزید، عبدالرحمن بن إسحاق، قاضی غرب بغداد، حکم به جواز ریختن خون احمد داد. پس از صدور حکم، واثق شمشیر معروف خود، صمصامه را برداشت و به سوی احمد بن نصر که در وسط خانه ایستاده بود، رفت. او را در میان یک سفره چرمی نشاندد و با طناب سرش را بستند. واثق ابتدا طناب را کشید و ضربه‌ای محکم بر گردن او وارد ساخت، سپس ضربه‌ای دیگر بر سرش کوبید. در این لحظه، سیما دمشقی شمشیرش را کشید و سر احمد بن نصر را جدا کرد (الصفدی، ۱۹۹۳: ۱۶/۶۷). واثق پس از آن، نوک صمصامه را در شکم احمد فروکرد و او را مجروح ساخت. سپس دو قید بر پاهایش بستند و پیکر او را در همان محل به صلیب کشیدند. سر بریده احمد را به بغداد منتقل کردند؛ ابتدا چند روز در بخش شرقی و سپس چند روز در بخش غربی شهر نصب شد و پس از آن مجدداً به شرق بغداد بازگردانده شد. در آنجا برای آن محلی بنا کردند و سایبانی بر آن قرار دادند، و از آن پس آن مکان به «رأس احمد بن نصر» شهرت یافت. بر گوش آن رقع‌ای آویخته و بر آن نوشتند: «این سر کافر و مشرک گمراه‌کننده، احمد بن نصر است». همچنین گفته شده که طبق سنت عباسیان، سر او در خزانه الرؤوس گذاشته شد. پس از این واقعه، واثق دستور داد یاران احمد بن نصر تحت تعقیب قرار گیرند. بیش از بیست نفر از پیروان او دستگیر و به زندان‌های تاریک انداخته شدند. این زندانیان از دریافت صدقه روزانه‌ای که به سایر زندانیان داده می‌شد، محروم بودند، از ملاقات با یکدیگر

منع شدند، و بر پاهایشان غل و زنجیرهای سنگین نهادند (طبری، ۱۹۶۷: ۱۳۵-۱۳۹؛ خطیب، تاریخ بغداد، بی‌تا: ۵/ ۱۷۶-۱۷۹؛ ابن عبدربه، ۱۹۶۵: ۲/ ۴۶۵؛ ابن الأثیر، ۱۹۶۵: ۷/ ۲۰-۲۳).

ماجرای «محنه»، آغازگر دوره‌ای از تفتیش عقاید علنی در قلمرو خلافت اسلامی بود. بدون تردید، مباحث جدلی میان اشاعره/اصحاب‌الحديث و معتزله پیش از دوران مأمون عباسی وجود داشت، اما با روی کار آمدن مأمون عباسی و گرایش آشکار او به علوم کلامی، وی را به حمایت قاطع از معتزله برانگیخت و موجی از تفتیش عقاید را علیه عالمان و اندیشمندان علوم دینی به راه انداخت. این رویکرد پس از مأمون و به‌شدت در دوران خلفای بعدی تا پایان خلافت واثق ادامه یافت و گروهی از فقها، محدثین و سایر اصناف مردم قربانی این سیاست سخت‌گیرانه عباسیان شدند. مسئله محنه نباید صرفاً ناشی از تعصب مذهبی خلفا تلقی شود؛ بلکه توسل به زور عریان بر سر موضوعی که ظاهراً صبغه فکری، کلامی و دینی داشت، نشان‌دهنده این بود که خلفا قصد داشتند اقتدار سیاسی خود را به رخ کسانی بکشانند که خود را مرجع شرعی و حامل علوم دینی می‌دانستند و در نتیجه، برای شخص خلیفه شأن و وزنی در عرصه مرجعیت قائل نبودند (ناظمیان فرد، ۱۳۸۸: ۶۷-۷۸). خلفا در پی استحکام بخشیدن به پایه‌های قدرت حکومتی خود بودند و در این مسیر، عملاً معتزلیان را به ابزاری جهت رسیدن به اهدافشان مبدل ساختند. خلفا از بزرگان معتزله، چه در دستگاه اداری و چه در مناصب قضایی، بهره بردند و از طریق تندروی‌های آنان، توانستند اغلب افراد سرشناس فکری غیرمعتزلی را به قتل رسانده یا به زندان افکنند. با این حال، خلفا نیز از سوی معتزلیان مورد سوءاستفاده قرار گرفتند؛ زیرا معتزلیان توانستند با القانات خود، حکومت را علیه دشمنان فکری خود تحریک کرده و مخالفان کلامی خود را سرکوب نمایند.

می‌توان چنین استدلال کرد که مسئله محنه دورویکرد متضاد را شامل می‌شد: یکی از منظر معتزله: آنان با تشویق و تحریک خلیفه، دشمنان فکری خود را به شدت تحت فشار قرار دادند و در این هدف موفق شدند و دوم، از منظر خلیفه: خلیفه نیز معتزلیان را به عنوان ابزاری برای سرکوب گروهی به کار گرفت که به دلیل وجاهت فکری و جایگاه مردمی‌شان، می‌توانستند قدرت خلیفه را تحت تأثیر قرار دهند و در آینده در حوزه سیاسی هم با خلیفه به مخالفت بپردازند. این سرکوب، از قدرت نفوذ آن‌ها کاست.

به نظر می‌رسد در این معامله فکری-سیاسی، منفعت اصلی نصیب معتزلیان گردید؛ زیرا آنها توانستند افکار خود را گسترش داده و به جامعه تحمیل کنند و همزمان، دشمنان فکری خود را به حاشیه برانند. با این حال، خلفا در مجموع، در بُعد کلان حکومت عباسیان، متحمل ضرر و زیان بیشتری شدند، زیرا: یک، شواهد موجود نشان می‌دهد که مخالفان فکری معتزله پیش از حادثه محنه، هیچ‌گونه مخالفت سیاسی علنی با نظام عباسی ابراز نکرده و قصد قیام یا شورش نداشتند. دوم، برخوردهای تندروانه علیه مخالفان مسئله خلق قرآن، موجب برانگیخته شدن بدبینی عمومی نسبت به دستگاه خلافت گردید، چرا که این اقدامات از منظر مردم، فراتر از تسامح و رأفت اسلامی تلقی می‌شد.

در نهایت، خلیفه با راه‌اندازی این بازی دوگانه در پی آن بود که جامعه را مشغول این مناقشه سازد و همزمان، احتمال قدرت‌نمایی هر دو گروه را سلب کند. وی همچنین قصد داشت افراد سرشناس هر دو جریان فکری را تضعیف و به حاشیه براند، یا با سپردن مناصب دولتی به معتزلیان، عملاً آنان را تحت سلطه مستقیم خود نگاه دارد.

افراط‌گرایان مذهبی (خوارج)

نمونه بارز افراط‌گرایان مذهبی، خوارج هستند که متشکل از گروه‌های گوناگونی بودند. حروریه و ازارقه از جمله این فرقه‌ها محسوب می‌شوند که معتقد بودند برای استنباط احکام، تنها باید به قرآن استناد کرد. این گروه بر این باور بودند که در صورت ارتکاب گناه توسط خلیفه، قیام علیه او و خلع وی از حکومت واجب است. گروه دیگری از آنان حتی چنین فردی را کافر می‌دانستند

و قتلش را جایز می‌شمردند؛ به همین دلیل، همواره درگیر کشمکش با حکام وقت بودند. آنها در دوران عباسیان قیام‌های متعددی علیه حکومت سازماندهی کردند. مرکز اصلی قیام‌های خوارج منطقه جزیره و دیار ربیع (واقع در دو سوی دجله با مرکزیت موصل) بود. خوارج با قیام‌های مکرر خود، موجب بروز ناامنی و اضطراب شدید در جامعه شدند و خطری جدی برای حکومت عباسی محسوب می‌شدند.

نخستین فرد از خوارج که علیه عباسیان قیام کرد، محمد بن عمرو الشیبانی الخارجي از قبیله بنی زید بن تغلب بود. قیام او با شکست مواجه شد و دستگیر گردید و در سامرا به زندان افتاد (ابن الجوزی، المنتظم، ۱۹۹۲: ۱۱/۱۶۴؛ یعقوبی، تاریخ، بی‌تا: ۲/۴۸۳). پس از آن، وی به بغداد منتقل و در زندان الموطّبی محبوس گردید (طبری، ۱۹۶۷: ۹/۱۴۰). قیام خوارج همچنان ادامه یافت تا این که در زمان معتضد، مجدداً آتش شورش آنان در منطقه جزیره شعله‌ور شد و حکومت عباسیان را به شکلی جدی مورد تهدید قرار دادند. معتضد قوی‌ترین نیروهای خود را برای مقابله با آنها گسیل کرد. بخشی از شورشیان کشته شدند و گروهی دیگر به اسارت درآمدند و به زندان افکنده شدند (طبری، ۱۹۶۷: ۱۰/۳۳). در یکی از این عملیات‌ها، یوسف بن ابی الساج، کارگزار عباسی، در مسیر موصل سی و دو نفر از خوارج را دستگیر کرد؛ او بیست و پنج نفر از آنان را به قتل رساند و هفت نفر باقیمانده را در زندان «الجدید» بغداد زندانی نمود (طبری، ۱۹۶۷: ۱۰/۳۴۰؛ ابن اثیر، ۱۹۶۵: ۷/۴۶۴؛ ابن الجوزی، المنتظم، ۱۹۹۲: ۱۲/۳۳۳).

برخورد حکومت با خوارج دو جنبه داشت: یکی اینکه اندیشه‌های خوارج به‌طور ذاتی موجب تحریک و شورش مردم علیه حاکمان می‌شد؛ و دیگر اینکه آنان با قیام‌های متعدد خود خطرانی عینی و مستقیم برای ساختار حکومت عباسی ایجاد کرده بودند.

زندانیان مربوط به معتقدان به مختار بودن انسان (قدریه)

قدریه فرقه‌ای کلامی بودند که محور اصلی اعتقادات آنان، مسأله اختیار انسان در امور اختیاری بود. آنان بر این باور بودند که اعمال اختیاری انسان، از دایره قضا و قدر الهی خارج است و هدف اصلی شان دفاع از اصل اختیار انسانی بود. قدریه استدلال می‌کردند که اگر افعال اختیاری انسان را نیز به قضا و قدر الهی نسبت دهیم، ناچار باید افعال ناشایست انسان را نیز به قدر الهی منتسب کنیم. در این صورت، مجازات انسان به‌خاطر این اعمال، نه با عدالت الهی سازگار است و نه با تنزه (پیراستگی) خداوند همخوانی دارد. در مذمت اهل قدریه، روایات متعددی نقل شده است؛ از جمله فرمایش پیامبر اکرم (ص) که فرمودند: «القدرية مجوس هذه الامة». در روایتی دیگر آمده است: «لُعِنَتِ القدرية على لسان سبعين نبياً» (عبدالمعظم الخفنی، ۱۹۹۳: ۳۱۶).

قدریه به دلیل این اعتقادات، چه در دوره اموی و چه در دوران خلافت عباسی، همواره مورد پیگرد بودند. در زمان مهدی عباسی، گروهی از قدریه دستگیر، زندانی و شکنجه شدند (ذهبی، تاریخ، ۱۹۹۲: ۹/۶۰۴). همچنین گروهی دیگر از آنان در مدینه دستگیر، شکنجه و تبعید شدند (خطیب، تاریخ، ۲/۳۰۱). دلیل اصلی دشمنی حکومتگران با تفکر قدریه در این بود که آنان (حکومتگران) تلاش داشتند تا افعال و اقدامات خود را به مشیت الهی نسبت دهند تا بدین صورت هم به تحمیل مردم پردازند و راه هرگونه انتقادی را سد کنند و هم خود را از پاسخگویی در برابر آنان مصون بدارند. از آنجا که تفکر قدریه انسان را مختار و مسئول در مقابل افعالش می‌دانست، گسترش آن، موجب بیداری مردم و انتقاد از رفتار ناصواب حکومت می‌شد؛ بنابراین حکومت به سرکوبی معتقدان به این تفکر پرداخت.

زندانیان مربوط به معتقدین به ادیان باستانی و مخالف با احکام الهی (زناده)

عباسیان مشروعیت حکومت خود را بر این مبنا استوار کرده بودند که دین اساس دولت آن‌هاست. در نتیجه، خلیفه که عالی‌ترین مقام چنین حکومتی بود، مشروعیت و اختیارات خود را مستقیماً از خداوند دریافت می‌کرد و در واقع، سایه اراده خدا بر روی زمین محسوب می‌شد. او خود را حامی دلسوز دین می‌دانست و از این‌رو، باید از هرگونه انتقاد و افترا مبرا می‌بود؛ چرا که وظیفه داشت در مقابل خطراتی که اساس دین را تهدید می‌کرد، مقابله نماید. از آنجا که معتقدان به ادیان باستانی (ایرانی) با احکام اسلامی مخالفت داشتند و تفکر آنها عقاید مسلمانان را تهدید می‌کرد (هدف آن جریان، بازگشت به آموزه‌های ادیان باستانی ایرانی و براندازی نظام سیاسی دولت عباسی مبتنی بر دین بود)، در برخورد با این بدعت‌گذاران سختگیری می‌شد (الدوری، العصر العباسی الاول، ۱۹۸۸: ۹۰). از سویی دیگر، این گروه‌ها قدرت نفوذ اسلام را نیز درک کرده بودند و نگران از بین رفتن ادیان باستانی ایرانی در اثر گسترش اسلام بودند. بدین جهت، تلاش می‌کردند تا با بسط مبانی فکری خود، از نفوذ اسلام جلوگیری کرده و آن را تضعیف نمایند. در همین راستا، حرکت‌های ملی‌گرایانه ایرانی شکل گرفت و قیام‌های مسلحانه‌ای نظیر قیام ابن مقفع خراسانی در سال ۱۵۹ هجری قمری در ایران به وقوع پیوست (طبری، ۱۹۶۷: ۱۳۵/۸، ۱۴۴، ۱۴۸).

منصور عباسی، ابن مقفع را به زندق و الحاد متهم کرد و به همین دلیل، سخت‌گیری شدیدی نسبت به او اعمال نمود (ذهبی، تاریخ، ۱۹۹۲: ۱۹۹/۹؛ ابن الجوزی، المنتظم، ۱۹۹۲: ۵۶-۵۷/۸). ابن مقفع، که از کاتبان برجسته منصور بود، دچار شکنجه‌ها و مصائب فراوانی گردید. در مورد این که علت مشکلات پیش‌آمده برای ابن مقفع چه بوده بین مورخان اختلاف نظر است. بعضی گفته‌اند در ارتباط با مسائل مربوط به خراج (ابن قتیبه، عیون الاخبار، بی‌تا: ۲۹۸/۱؛ جاحظ، البیان و التبيين، بی‌تا: ۱۶۶-۱۶۷) و بعضی دیگر گفته‌اند که او زندیق و ملحد بود (ابن الجوزی، المنتظم، ۱۹۹۲: ۵۶، ۵۷؛ ذهبی، تاریخ، ۱۹۹۲: ۱۹۹/۹). عده‌ای نیز دلیل مرگ او را انکار نظام سیاسی حاکم دانسته‌اند؛ زیرا او یکی از سرسخت‌ترین مخالفان اوضاع سیاسی عصر خود بود و به شدت نظام سیاسی حاکم را مورد تمسخر و نقد قرار می‌داد (عمر بن أبی النصر، ۱۹۶۶: ۹: ۲۵). سرانجام، به دستور منصور عباسی و صرفاً به اتهام ملحد بودن، ابن مقفع به فجیع‌ترین شکل کشته شد: گفته‌اند تنوری آماده کردند، گردن او را شکستند و جسدش را در آن تنور افکندند. روایتی دیگر حاکی از آن است که او را قطعه‌قطعه کرده و در آتش انداختند. همچنین نقل شده است که وی را داخل چاهی پر از سنگ‌آهک انداخته و سنگی بر روی آن قرار دادند (جهشیاری، ۱۹۳۸: ۱۰۶؛ بلاذری، انساب الأشراف، ۱۹۷۹: ۲۲۲/۳).

عبدالکریم بن نویره، معروف به ابن أبی العوجاء الذهلی، نیز به اتهام الحاد، بی‌دینی و تمسخر قرآن و آیه‌الکرسی دستگیر و زندانی شد و سپس گردن زده شد (بلاذری، ۱۹۷۹: ۹۵-۹۶/۴؛ بیرونی، ۱۹۲۳: ۶۷-۶۸؛ ابن اثیر، ۱۹۶۵: ۷/۶).

در زمان خلیفه مهدی، تفکر زندیقان در مناطق بسیاری گسترش یافت. از این‌رو، مهدی دستور داد تا آنان با جدیت پیگیری، زندانی یا به قتل رسانده شوند (العیون، ۱۹۷۲: ۲۷۳/۳؛ جهشیاری، ۱۹۳۸: ۱۵۶). در سال ۱۶۸ هجری قمری، مهدی گروهی از مردم بغداد را به اتهام زندیق بودن به قتل رساند (طبری، ۱۹۶۷: ۱۶۷/۸). بشّار بن بُرد تخارستانی، از شاعران ایرانی، به دلیل هجو مهدی عباسی دستگیر و زندانی شد. او به گناه زندیق بودن، در برابر دیدگان مردم بصره آن‌قدر تازیانه خورد تا جان سپرد. گفته شده است که به دستور مستقیم مهدی عباسی، او را در آب خفه کردند (اصفهانی، الأغانی، بی‌تا: ۷۰/۳).

آدم بن عبدالعزیز، که اهل شرب خمر و دارای فساد اخلاقی بود، نیز متهم به زندق گردید. مهدی دستور داد تا سیصد ضربه تازیانه بر او بزنند تا زمانی که به زندیق بودن خود اعتراف کند؛ اما او سرانجام اعتراف نکرد (خطیب بغدادی، تاریخ، بی‌تا: ۲۵/۷).

همچنین صالح بن عبدالقدوس، شاعر، ادیب و واعظ عراقی، در مسجد جامع بصره به بیان سرگذشت‌های پیشینیان و موعظه می‌پرداخت و به‌ویژه از دین زرتشت (که در آن هنگام از سوی دستگاه خلافت عباسی «زندقه» نامیده می‌شد) مثال می‌آورد. مهدی عباسی دستور داد او را در زندان «المُطَبَّق» زندانی کرده و سپس به قتل رساند (ابن الجوزی، المنتظم، ۱۹۹۲: ۸/۲۹۱؛ ذهبی، تاریخ، ۱۹۹۲: ۱۰/۲۶۹-۲۷۰). وی همچنین دستور تأسیس محلی ویژه برای زندانی کردن حامیان ادیان باستانی و متهمان به زنداقه را صادر کرد و سازمان خاصی با عنوان «صاحب الزنادقه» را برای مبارزه با آنان ایجاد نمود؛ سازمانی که گروه بسیاری را به همین اتهام از بین برد (طبری، : ۸/۱۶۵-۱۶۷).

سیاست سختگیرانه علیه زنداقه در زمان هارون الرشید نیز به همان شدت پدران‌ش ادامه یافت. او شاکر، از رهبران زنداقه، را به دلیل تعلیم افکار رافضی و قدریه، گردن زد (عبدالقاهر بن طاهر بغدادی، ۱۹۹۵: ۲۱). محمدبن خازم را نیز که از محدثان بود، به اتهام زنداقه زندانی کرد (خطیب بغدادی، تاریخ، بی‌تا: ۵/۲۴۳-۲۴۴؛ البسوی، ۱۹۸۱: ۲/۱۸۱-۱۸۲). خلفای عباسی برای زیر نظرداشتن زنداقه دو کار عمده انجام دادند: اول اینکه شخص خاصی را با عنوان صاحب الزنادقه انتخاب می‌کردند. مسئولیت این شخص نظارت بر رفتار متهمان به زنداقه، تعقیب، دستگیری زندانی و در نهایت عقوبت آنها بود. دوم اینکه فرد دیگری را با عنوان صاحب البرید انتخاب می‌کردند که کارش این بود تا اطلاعات مربوط به متهمان به زنداقه را از شهرهای مختلف جمع‌آوری کرده و به اطلاع خلیفه برساند.

دستگاه حکومتی بنی‌عباس، زندق‌گرایی را وسیله‌ای برای سرکوب، کشتار و آواره‌سازی هر مخالفی قرار داده بود. آنان افرادی را که برداشت و تفسیرشان از قرآن و احادیث با اهداف حکومت عباسی همسو نبود، متهم به زنداقه و بدعت‌گذاری می‌کردند. همچنین، پیروان مانی، مزدک و زرتشتیان را بدعت‌گذار می‌دانستند و از آنجا که خود را حامی دین معرفی کرده بودند، مبارزه با این تفکرات را جزو وظایف خود شمرده و با همین بهانه به سرکوب صاحبان این نوع اندیشه‌ها می‌پرداختند. عباسیان با توسل به این بهانه‌ها، با نهایت شدت با این گونه حرکات برخورد می‌کردند؛ زیرا این جنبش‌ها را خطری بزرگ برای دولت و جامعه تلقی می‌نمودند و هر فردی را که به این اتهام دستگیر می‌کردند، به سختی عقوبت می‌نمودند. عباسیان برای مشروعیت بخشیدن به شیوه برخورد خود با مخالفان، افراد را متهم به زنداقه و دشمن اسلام معرفی می‌کردند تا بدین‌وسیله هم مخالفان را از سر راه بردارند و هم مردم را با خود همراه سازند.

زندانیان معتقد به خلق قرآن و عوامل بروز ایام محنه (معتزله)

از زمان مأمون تا پایان خلافت الواثق، معتزله در زمره یاران مقرب خلفا بودند و با حضور خود در حکومت، نقشی مهم در سرکوب مخالفان نظریه خلق قرآن ایفا کردند. پس از آنکه متوکل به خلافت رسید، رویکردی نوین نسبت به معتزله اتخاذ کرد. او از سویی خود بر مذهب معتزلی نبود و از سوی دیگر، شاهد ظلم و استبدادی بود که به علت نفوذ آنان اعمال می‌شد. از این‌رو، در مقابل وضعیتی که تحت سیطره نفوذ معتزله به وجود آمده بود، سیاستی جدید را در پیش گرفت و تصمیم گرفت از قدرت معتزله (عاملان ایام محنه) بکاهد؛ بنابراین، در جهت حمایت از آنان، از فقیهان اهل سنت که حامی او بودند، پشتیبانی کرد (الدوری، دراسات فی العصور العباسية المتأخرة، ۱۹۴۵: ۴۲). متوکل در سال ۲۳۲ هجری قمری، اقدام به آزادی زندانیان ایام محنه در سراسر قلمرو خلافت نمود و به تمام مناطق نامه نوشت که مباحث مربوط به موضوع خلق قرآن را خاتمه داده و از هرگونه جدل، امتحان و آزمایش در این خصوص پرهیز کنند (یعقوبی، تاریخ، بی‌تا: ۲/۴۸۴-۴۸۵؛ مشکاة الناس لزمانهم، ۱۹۸۵: ۳۲-۳۳). متوکل در ابتدا با سران معتزله، از جمله قاضی ابن ابی داود، برخورد نمود. در سال ۲۳۷ هجری قمری، دستور داد اموال او را مصادره کرده و پسرش،

ابوالولید محمد بن احمد بن ابی داود، را در دیوان خراج به زندان افکنند. همچنین برادران او را در اختیار عبیدالله بن السری، صاحب الشرطه، قرار داد و مبلغ یکصد و بیست هزار دینار، مقداری جواهر به ارزش بیست هزار دینار و مجدداً شانزده میلیون درهم از اموال ابوالولید مصادره نمود. احمد بن ابی داود سرانجام دچار فلج شد و زبانش از کار افتاد؛ پس از آن، متوکل دستور داد تا پسر احمد بن ابی داود را به بغداد تبعید کنند (طبری، ۱۹۶۷: ۹/۱۸۹؛ یعقوبی، تاریخ، بی‌تا: ۲/۴۸۹؛ مقدسی، بی‌تا: ۶/۱۲۱؛ ابن الجوزی، المنتظم، ۱۹۹۲: ۱۱/۲۴۹-۲۵۰؛ ابن اثیر، ۱۹۶۵: ۷/۵۹؛ ذهبی، تاریخ، ۱۹۹۲: ۱۷/۲۳).

سخت‌گیری نسبت به معتزله و زندانی کردن آنان همچنان ادامه یافت تا اینکه المکتفی گروهی از معتزلیانی را که علیه او خروج و به واسطه فرار کرده بودند، دستگیر و در زندان جدید بغداد به بند کشید (طبری، ۱۹۶۷: ۱۰/۱۱۸؛ ابن اثیر، ۱۹۶۵: ۷/۵۳۷؛ النوری، ۱۹۸۴: ۱۸/۲۳). با توجه به اقدامات ناروای معتزلیان وابسته به حکومت و نقش محوری که در فاجعه خلق قرآن ایفا کردند، متوکل عباسی به درستی دست آنان را از قدرت کوتاه و مجازاتشان کرد. رعب و وحشتی که در ایام محنه در میان مردم، به‌ویژه اهل علم، ایجاد شده بود، با اقدامات متوکل فروکش کرد. در دوره حضور معتزله در حکومت عباسی، عملاً حکومت اسیر افکار آنان شده بود؛ این نفوذ، شکنجه و قتل افراد بسیاری را در پی داشت و موجب بدبینی مردم نسبت به حکومت شده بود.

زندانیان مربوط به معتقدان به تحریف در قرائت قرآن

ابوالحسن محمد بن احمد بن ایوب المقرئ، معروف به ابن شنبوذ، یکی از صاحب‌نظران برجسته در زمینه قرائت قرآن بود. اعتقاد او در باب نوعی خاص از قرائت قرآن با آنچه سایر قُرّاء، به‌ویژه براساس نقل عبدالله بن مسعود، بدان عمل می‌کردند، مغایرت داشت. گفته شده است که او همچون برخی از منحرفان، گاه چیزی را بر قرآن می‌افزود. قرائت او و مجادلاتی که در این زمینه داشت، خشم عمومی را برانگیخت و به همین دلیل، خلیفه الراضی بالله او را دستگیر و زندانی کرد. فقها، قضات و قاریان نیز قرائت ابن شنبوذ را منکر شده و تقاضا کردند که او را مجازات نمایند.

پس از آن، خلیفه دستور داد او را برهنه کرده و با تازیانه محکم به پشتش بزنند. بر اثر این ضربات، فریاد استغاثه ابن شنبوذ بلند شد و او راضی شد که از رأی خود بازگردد. سپس او را رها کردند و توبه‌نامه‌ای از وی گرفتند (ابن الندیم، ۱۹۷۱: ۳۴؛ خطیب بغدادی، تاریخ، بی‌تا: ۱: ۲۸۰-۲۸۱؛ ابن کثیر، ۱۹۶۶: ۱۱/۱۹۴-۱۹۵). گفته شده است که ابن شنبوذ در زندان «دارالوزیر» درگذشت (العیون، ۱۹۷۲: ۴/۳۳۵). چنانچه حکومت عباسی با انحراف وی برخورد قاطع نمی‌کرد، ممکن بود این شیوه انحرافی در قرائت قرآن همچنان ادامه یافته و سبب تحریف قرآن شود. از این منظر، برخورد حکومت ستودنی است.

زندانیان مربوط به معتقدان به حلول و تناسخ

از مهمترین افراد معتقد به این تفکر، حسین بن منصور حلاج معروف به ابومُغِیْث از اهالی بیضاء فارس بود که در بغداد با صوفیان آنجا حشرونشر داشت و چون اسرار درونی مردم را افشا می‌کرد به حلاج معروف گردید. اختلاف نظرهای فراوانی درباره عقاید و اقدامات او وجود دارد. برخی او را شیعه و گروهی او را از اهل سنت می‌دانند. بعضی او را معتقد به اتحاد و حلول و حتی زندیق و اهل سحر و جادو می‌دانستند. گفته شده که در مناطق مختلف به جادوگری می‌پرداخت به همین دلیل عده‌ای از علما حکم به ارتداد او دادند. با همین اتهامات در خلافت مقتدر بالله در سوس دستگیر و به بغداد برده و مدت هشت سال در المطبق زندانی شد (خطیب بغدادی، تاریخ، بی‌تا: ۸/۱۱۲-۱۱۴؛ العیون، ۱۹۷۲: ۴/۱۷۴؛ طبری، ۱۰/۱۴۷؛ غریب، بی‌تا: ۷۹-۹۱).

پس از مدتی به دارالخلافه منتقل شد و در آنجا فقهاء با او به مناظره پرداختند و در پایان مجوز قتل او را صادر کردند. پس از آن خلیفه دستور داد تا حلاج و یارانش را در حضور قضات حاضر کردند. سپس دستور داد تا حلاج را کشته و بسوزانند. در ذی القعدة سال ۳۰۹ هجری قمری او را به مرکز شرطه در غرب بغداد بردند و حدود هزار ضربه شلاق زدند، دست‌هایش را بریدند، گردنش را زدند، بدنش را سوزاندند و سرش را بر دیوار زندان جدید آویزان کردند (خطیب بغدادی، تاریخ، بی‌تا: ۱۲۷/۱۰؛ مسکویه، ۱۹۸۷: ۱/۸۲-۷۶؛ ماسینیون، ۱۹۳۶: ۷، ۱۱، ۳۴، ۹۰، ۹۱؛ العیون، ۱۹۷۲: ۴/۲۱۳-۲۱۷؛ عریب، بی‌تا: ۷۹-۹۴؛ تنوخی، نشوار، ۱۹۷۱: ۱/۱۵۹-۱۶۰ و ۶/۷۹، ۸۳، ۸۶، ۹۱؛ مسکویه، ۱۹۸۷: ۱/۷۶، ۸۳؛ ابن الجوزی، المنتظم، ۱۹۹۲: ۱۳/۱۴۳، ۱۴۴، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۴۰؛ ابن اثیر، ۱۹۶۵: ۸/۷۶).

محمد بن علی بن ابی العزاقر شلمغانی از فقیهان امامیه و از مخالفان حسین بن روح نوبختی (مشکور، ۱۳۷۲: ۲۵۷)، از جمله افرادی بود که پس از شهادت امام حسن عسکری (ع) به دلیل نرسیدن به مقام نیابت، نسبت به حسین بن روح نوبختی، نایب سوم امام زمان (عج)، حسادت ورزید (صفری فروشانی، ۱۳۷۸: ۱۳). وی به علت اعتقاد به تناسخ و حلول در زمان خلیفه الراضی بالله دستگیر و زندانی گردید (ابن اثیر، ۱۹۶۵: ۸/۲۹۰). همچنین به علت افکار انحرافی و تحریف بسیاری از احکام در کتاب «الحاسة السادسة» و نیز مباح دانستن لواط، به دستور خلیفه الراضی، به همراه پیروانش دستگیر و زندانی شد؛ سپس خلیفه دستور قتل او را صادر کرد (بغدادی، ۱۹۹۵: ۲۶۴-۲۶۶). ابتدا دستان و پاهایش را قطع کردند و سپس در مرکز شرطه واقع در ضلع غربی گردن او را زدند (مسعودی، التنبیه والاشراف ۱۹۳۸: ۳۴۳). اقدام خلیفه در برخورد با تفکر انحرافی ابوالعزاقر و پایان دادن به اباحه‌گری او و یارانش، خدمتی بزرگ به جامعه بود و با این کار، از انحرافی که می‌توانست در طول تاریخ تداوم یابد، جلوگیری شد. به قول شیخ طوسی (۱۳۸۷: ۴۰۶)، شیعیان از شر چنین تفکری در امان ماندند.

راوندیان نیز تعالیم و مبانی اعتقادی پیچیده و شگفت‌آوری داشتند. این گروه در مورد ابومسلم خراسانی سخنانی اغراق‌آمیز می‌گفتند. آنان معتقد بودند همان روح خدایی که در عیسی مسیح دمیده شده، به علی (ع) و پس از او از طریق فرزندان او به ابراهیم امام رسیده و سرانجام در ابومسلم حلول یافته است؛ بنابراین همه این افراد از جمله خدایان محسوب می‌شدند (خضری، ۱۳۹۸: ۳۶). منصور عباسی افراط و تفریط راوندیانی که گرد قصرش طواف کرده و او را خدا خطاب می‌کردند، را نیز برنتافت. او آنان را دستگیر و زندانی ساخت. وابستگی راوندیه به ابومسلم، نقش مهمی در مخالفت خلیفه با آنان داشت؛ از این رو، برخورد با راوندیه با هدف تضعیف جبهه ابومسلم صورت گرفت (طبری، ۱۹۶۷: ۷/۵۰۵-۵۰۶). درک مسائل و اهداف پشت پرده رفتار راوندیه از سوی منصور، حاکی از تیزهوشی و فهم درست و به موقع او بود؛ در غیر این صورت، صرفاً باورهای دینی راوندیه برای عباسیان آن‌چنان اهمیت نداشت؛ زیرا خلیفه می‌دانست که راوندیان حامی ابومسلم هستند و وجود آنان به رشد و نفوذ ابومسلم در خراسان و تبدیل شدن او به یک تهدید جدی برای حکومت عباسی کمک می‌کرد.

حکومت عباسی در برخورد با صاحبان عقاید مختلف، از یک سو به این دلیل که آنان با حکومت به ستیز برخاسته و موجب انحراف و آشفتگی اجتماعی می‌شدند، و از سوی دیگر به دلیل مسئولیت حفظ امنیت جامعه و وظیفه جلوگیری از هرج و مرج اجتماعی، رفتاری قابل قبول داشت. با این وجود، نوع رفتار با زندانیان و میزان مجازات‌هایی که اعمال می‌گردید، تناسبی با سیره نبوی و فتاوی فقهای مذاهب اسلامی نداشت. انواع آزار و شکنجه‌ها در زندان‌های عباسی به کار گرفته می‌شد؛ درحالی که از نظر فقها، ضربه زدن به صورتی که گُشنده باشد یا به هر قسمتی از بدن که موجب مرگ شود، یا گذاشتن غل و زنجیر بر گردن، جایز نبود (ابن عابدون، ۱۹۷۹: ۵/۳۷۹). آزار بدن به وسیله سوزاندن یا بخش‌هایی از آن به منظور شکنجه یا ایجاد درد جایز نیست. همچنین، زندانی کردن فرد در محلی که از خوردن و آشامیدن منع شود، جایز نیست (ابن قدامه، ۷/۶۴۳). ابویوسف نیز زندانی کردن فرد را در محل گرم

یا نگه‌داشتن زیر تابش آفتاب یا در مکان سرد، جایز نمی‌داند (ابویوسف، بی‌تا: ۱۲۳). ابن قدامه وارد کردن حیوانات و حشرات مانند مار و عقرب به زندان برای آسیب‌رساندن به زندانی را نیز جایز نمی‌داند (ابن قدامه، ۶۴۱/۷). ایجاد محدودیت برای زندانی به گونه‌ای که مانع انجام عبادات او شود، جایز نیست (ابویوسف، بی‌تا: ۱۵۰). ماوردی نیز زندانی نمودن افراد را قبل از اینکه حکم زندانی شدن آنان لازم و محرز شود، جایز ندانسته و تهیه خوراک و پوشاک زندانیان را بر دولت و حاکم مسلمین واجب می‌دانست (ماوردی، ۱۹۸۳: ۲۰۲).

نتیجه‌گیری

عباسیان هر نوع اعتقادی را که با باورهای خود همسو نمی‌دیدند، مخالف دانسته و با آن به شدت برخورد می‌کردند. مخالفان عقیده خلق قرآن، زنداقه، قرمطیان و حسین بن منصور حلاج بیش از سایر گروه‌های اعتقادی مورد آزار و شکنجه و قتل قرار گرفتند. نفوذ تفکر معتزلی و حمایت خلفا از این تفکر باعث بروز ایام محنه و مصیبت‌های فراوان برای مردم گردید. در زمان خلافت الواثق بیشترین آزار و اذیت‌ها نسبت به مخالفان خلق قرآن روا داشته شد. ترس از گسترش عقیده قرمطیان و اقدام آنان به قیام علیه حکومت و خطر قریب‌الوقوع نفوذ سیاسی، اعتقادی و اقتصادی آنان موجب برخورد خشن حاکمیت با آنان گردید. راوندیان نیز به دلیل حمایت و خون‌خواهی از ابومسلم خراسانی و ترس حکومت از گسترش نفوذ آنان در میان ایرانیان با سختی‌های فراوانی مواجه بودند. قدریه، خوارج، معتزله و العزاقره به نسبت سایر گروه‌ها با مشکلات کمتری مواجه بودند. مجازات‌های اعمال شده حکومت عباسی با آنچه جرم انگاشته می‌شد، تناسبی نداشت. شیوه برخورد حکومت با موازین شرعی و فتاوی فقها سازگاری نداشت. اتهام زندیق بودن ابزاری بود در دست حکومت تا به وسیله آن هرگونه مخالفتی را سرکوب کند.

منابع

- ابن اثیر، علی بن محمد الشیبانی (۱۹۶۵)، الكامل فی التاريخ، تحقیق کارلوس جوهانز، بیروت: دار صادر
- ابن الجوزی، ابوالفرج عبدالرحمن بن علی (۱۹۸۴)، مناقب الامام احمد بن حنبل، تحقیق عادل نویهض، بیروت: دارالآفاق الجديدة.
- ابن الجوزی، ابوالفرج عبدالرحمن بن علی (۱۹۹۲)، المنتظم فی تاریخ الملوك والامم، تحقیق محمد عبدالقادر عطا و مصطفى عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیة
- ابن حنبل، احمد بن محمد بن حنبل (۱۴۳۰ق) فضائل الصحابة، قاهرة: دار ابن الجوزی.
- ابن حنبل، محمد بن حنبل (۱۹۹۲م)، مسند، تونس: اسطامبول، دارسجون، دارالدعوة
- ابن خلکان، احمد بن محمد (بی-تا)، وفيات الاعیان و انباء ابنا الزمان، تحقیق احسان درویش، بیروت: دارالثقافة.
- ابن سعد، محمد بن سعد (۱۹۶۵م)، الطبقات الکبری، تحقیق احسان عباس، بیروت: دار صادر.
- ابن طباطبا محمد بن علی المعروف به ابن الطقطقا (۱۹۶۶م)، الفخری فی الآداب السلطانية والدول الاسلامیة، بیروت: دار صادر
- ابن عابدين، محمد امين بن عمر (۱۹۷۹)، حاشیه رد المختار علی الدر المختار، شرح و تنویر الابصار فی الفقه علی مذهب الامام ابی حنیفة النعمان، بیروت: دارالفکر
- ابن عبدربه، احمد بن محمد (۱۹۶۵)، العقد الفريد، تحقیق احمد امين و آخرون، القاهرة: مطبعة لجنة التأليف.
- ابن قدامة، عبدالله بن احمد بن محمد (۱۲۸۳هـ.ق)، المغنی فی الفقه، الرياض: مكتبة الرياض الحديثة.
- ابن کثیر، الحافظ ابوالفداء (۱۹۶۶م)، مطبعة المعارف، بیروت: مكتبة النصر.
- ابن ندیم، محمد بن ابی یعقوب (۱۹۷۱م)، الفهرست، تحقیق رضا تجدد، تهران: نشر اساطیر.
- ابونصر، عمر (۱۹۶۶م)، آثار ابن المقفع، بیروت: منشورات دارمکتبة الحیاء.
- ابویوسف، یعقوب بن ابراهیم (بی-تا)، الخراج، بیروت، دارالمعرفة.
- ازدی، یزید بن محمد (۱۹۶۷م)، تاریخ الموصل، تحقیق علی حبیبی، به کوشش محمد توفیق عویضة، قاهرة: مؤسسة دارالتحریر للطبع والنشر.
- اصفهانى، ابوالفرج علی بن الحسین (۱۳۵۰ ش)، سرگذشت کشته شدگان از فرزندان ابوطالب، مترجم سید هاشم رسولی محلاتی، مقدمه و تصحیح علی اکبر غفاری، تهران: کتابفروشی صدوق
- اصفهانى، ابوالفرج علی بن الحسین (بی-تا)، الاغانى، بیروت: دارالفکر لطباعة و النشر.
- اصفهانى، ابونعیم احمد بن عبدالله (۱۹۸۰ م)، حلیة الاولیاء و طبقات الاصفیاء، بیروت: دارالکتاب العربیة، المکتبة السلفیة.
- امین، احمد (۲۰۰۳م)، ضحی الاسلام، قاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب.
- بسوی، یعقوب بن سفیان (۱۹۸۱م)، المعرفة و التاريخ، تحقیق اکرم ضیاء العمری، بیروت: مؤسسة الرسالة.
- بغدادی، عبدالقاهر بن محمد (۱۹۹۵م)، الفرق بین الفرق، تحقیق محمد محی الدین. عبدالحمید، صیدا، بیروت: المکتبة العصرية.
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۹۷۸)، انساب الاشراف، تحقیق عبدالعزیز الدوری، بیروت: دار فرانتس اشتاینر، ویسبادن
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۹۷۹م)، انساب الاشراف، تحقیق احسان عباس، بیروت: دار فرانتس اشتاینر، ویسبادن
- بیرونی، ابوریحان محمد بن احمد (۱۹۲۳م)، الآثار الباقیة عن القرون الخالیة، تحقیق ادوارد زاخانو، بیروت: لاپیزیک.

- تمیمی، ایمن سلیمان خالد (۱۹۹۷)، السجون فی العصر العباسی، الجامعة الاردنية.
- تنوخی، المحسن بن علی (۱۹۷۱م)، نشوار المحاضرة و اخبار المذاكرة، تحقیق عبور الشالجي، بی‌جا: بی‌نا.
- تنوخی، المحسن بن علی (۱۹۷۸م)، الفرج بعد الشدة، تحقیق عبود الشالجي، بیروت: دارصار.
- جدعان، فهمی (۱۹۸۹م)، المحنة الجدلية الديني و السياسي فی الاسلام، عمان: دار الشروق.
- جهشپاری، محمد بن عبدوس (۱۹۸۸م)، الوزراء و الكتاب، تحقیق حسن الزین، بیروت: دارالفکر الحديث.
- حفنی، عبدالمعمر (۱۹۹۳)، موسوعة الفرق و الجماعات و المذاهب الاسلامية، القاهرة: دارالرشاد.
- خضری، سید احمد رضا (۱۳۹۸)، تاریخ خلافت عباسی، تهران سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی.
- خطیب البغدادی، احمد بن علی (بی‌تا)، تاریخ بغداد، بیروت: دارالکتب العربی.
- دوری، عبدالعزيز (۱۹۴۵م)، دراسات فی العصور العباسية المتأخرة، بغداد: شركة الرابطة للطبع، مطبعة السريان.
- دوری، عبدالعزيز (۱۹۸۸م)، العصر العباسی الاول، بیروت: دارطليعة.
- ذهبی، محمد بن احمد (۱۳۲۵هـ.ق.)، میزان الاعتدال فی نقد الرجال، قاهره، مطبعة السعادة.
- ذهبی، محمد بن احمد (۱۹۸۵م)، سير اعلام النبلاء، بیروت: مؤسسة الرسالة.
- ذهبی، محمد بن احمد (۱۹۹۲م)، تاریخ اسلام و وفیات المشاهير و الاعلام، تحقیق عمر عبدالسلام التدمری، بیروت، دارالکتب العربی.
- سبکی، تاج‌الدین عبد الوهاب بن علی (۱۹۶۴م)، طبقات الشافعية الكبرى، تحقیق عبدالفتاح الحلو و محمود طناجی، القاهرة: مطبعة عيسى البابي.
- سیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمن (۱۹۶۹م)، تاریخ الخلفاء، تحقیق محمد محیی‌الدین عبدالحمید، القاهرة: مطبعة الفجالة.
- صفری فروشانی، نعمت‌الله (۱۳۷۸ش)، غالیان، مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- طبری، محمد بن جریر (۱۹۶۷م)، تاریخ الرسل و الملوك، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، القاهرة: دارالمعارف.
- عبدالمعمر، ماجد (۱۹۸۴)، العصر العباسی الاول، القاهرة: مكتبة الانجلومصرية.
- عُریب، ابن سعید القرطبی (بی‌تا)، صلة تاریخ الطبری، بی‌جا: دار صادر المعارف.
- عسقلانی، ابن حجر شهاب‌الدین (۱۳۲۸هـ.ق.)، الاصابة فی تمییز الصحابة، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- عسقلانی، ابن حجر شهاب‌الدین (بی‌تا)، رفع الإصر عن قضاة مصر (تكملة كتاب الولاة والقضاة الكندی)، بی‌جا: بی‌تا.
- عمر، فاروق (۱۹۸۵م)، التاريخ الاسلامی و فكر القرن العشرين، بغداد: مكتبة النهضة.
- کندی، محمد بن یوسف (۱۹۰۸م)، الولاة والقضاة، تصحیح رؤفون گست، بیروت: مطبعة الادباء اليسوعيين.
- لويس، ماسينون (۱۹۳۶م)، اخبار الحلاج او مناجيات الحلاج، بغداد: مكتبة المثنى.
- ماوردی، علی بن محمد بن محمد البصری (۱۹۵۵م)، ادب الدنيا والدين، تحقیق مصطفی السقاء، القاهرة، مطبعة مصطفى الباب الحلبي.
- ماوردی، علی بن محمد بن محمد البصری (۱۹۹۴م)، الاحكام السلطانية و الولايات الدينية، تحقیق خالد عبداللطيف، بیروت: دارالکتب العربی.
- مجهول المؤلف (۱۹۷۲)، العيون والحدائق فی اخبار الحقائق، تحقیق عمر السعيدی، دمشق: المعهد الفرنسي للدراسات العربية.
- مسعودی، علی بن الحسين (۱۹۳۸م)، التنبيه والاشراف، تحقیق عبدالله صادق، القاهرة: دارالصاوي للطبع.

- مسعودی، علی بن الحسین (۱۹۷۹م)، مروج الذهب و معادن الجواهر، بیروت: نشرالجامعة اللبنانية.
- مسكويه، ابوعلی احمد بن محمد (بی تا)، تجارب الامم، القاهرة: دارالكتاب الاسلامی.
- مسكويه، ابوعلی احمد بن محمد (۱۳۶۹ش) تجارب الامم، ترجمه و تصحیح ابوالقاسم امامی، تهران: انتشارات سروش
- مشكور، محمدجواد ۱۳۷۲، فرهنگ فرق اسلامی، مشهد: آستان قدس رضوی، چاپ دوم
- مطهری، مرتضی (بی تا)، حق و باطل، بی تا: جا: مدرسه فقاها.
- مقدسی، مطهر بن طاهر (بی تا)، البدء و التاريخ، پورت سعید مصر: الثقافة الدينية.
- ناظمیان فرد، علی (۱۳۸۸ش)، «مأمون و محنه»، مجله پژوهش های تاریخی علمی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، دوره اول شماره ۳
- نویری، شهاب الدین احمد بن عبدالوهاب (۱۹۸۴م)، نهاية الارب فی فنون الادب، مجموعة من المحققين، القاهرة: صادر عن المجلس الاعلى للثقافة بالاشتراك مع الهيئة المصرية العامة للكتاب، مطبعة كوستا توماس.
- همدانی، محمد بن عبدالملك (بی تا)، تكملة تاريخ الطبری، بی تا: بی تا.
- هیتی، فیلیپ (۱۳۴۴ش)، تاریخ عرب، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ تبریز.
- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب (۱۹۸۵م)، مشاکلة الناس لزمانهم، تحقیق ویلیام میلوارد، بیروت: دارالكتاب الجديد.
- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب (بی تا)، تاریخ یعقوبی، بیروت: دار صادر.

